

УДК 291.68:322(47+57)

Поліщук А.М.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ОСОБЛИВОСТІ ПРОТЕСТНОГО РЕЛІГІЙНОГО РУХУ ЯК ОСНОВИ ВИРАЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ДИСИДЕНТСТВА В СРСР

Стаття присвячена розгляду специфіки функціонування протестного релігійного руху як основи вираження релігійного дисидентства в СРСР та його ролі в боротьбі за релігійні права і свободи. Зокрема, увагу зосереджено на основних видах та формах реалізації протестного релігійного руху, спрямованих на захист прав віруючих. Сконцентрувавшись на основних засадах діяльності правозахисних об'єднань, простежено в хронологічній послідовності поетапні зміни на шляху до реалізації свободи совісті.

Ключові слова: дисидентство, релігійне дисидентство, релігійні права і свободи, протестний релігійний рух, свобода совісті.

Полищук А.М. Особенности протестного религиозного движения как основы выражение религиозного диссидентства в СССР. Статья посвящена рассмотрению специфики функционирования протестного религиозного движения как основы выражения религиозного диссидентства в СССР и его роли в борьбе за религиозные права и свободы. В частности, внимание сосредоточено на основных видах и формах реализации протестного религиозного движения, направленных на защиту прав верующих. Сконцентрировавшись на основных принципах деятельности правозащитных объединений, прослежено в хронологической последовательности поэтапные изменения на пути к реализации свободы совести.

Ключевые слова: диссидентство, религиозное диссидентство, религиозные права и свободы, протестное религиозное движение, свобода совести.

Polishchuk A. Peculiarities of protest religious movement as the basic of expression of religious dissidence in the USSR. The article deals with the specifics of the functioning of the protest religious movement as the basis of expression of religious dissident in the USSR and its role in the struggle for religious rights and freedoms. In particular, the focus is on the main types and forms of implementation of the protest religious movement aimed at protecting the rights of believers. Concentrating on the basic principles of the activities of human rights unions, the changes in the path towards the realization of freedom of conscience were traced in chronological order.

Keywords: dissidence, religious dissidence, religious rights and freedoms, religious protest movement, freedom of conscience.

Політичний режим, що встановився спочатку у Росії, а згодом і в Україні та на інших територіях, внаслідок жовтневого перевороту та громадянської війни, крім всього іншого, вирізнявся нетерпимим ставленням до релігії та церкви. Унаслідок заходів,

вжитих більшовиками, вже за кілька років їхнього правління церква як суспільний інститут була атомізована, а згодом і повністю знищена. Церква вважалася позасистемним елементом суспільного устрою, який планували збудувати більшовики, а релігія – частиною ворожої ідеології, що раніше допомагала у пригніченні панівними класами пролетаріату та трудового селянства.

У зв'язку з цим священство в СРСР фактично виявилось поза законом і піддавалося репресіям та позбавлялося основних громадянських прав, а функції релігійних організацій обмежувалися виконанням релігійних обрядів і не мали найменших можливостей впливу на інші сфери суспільного життя. Мережа релігійних організацій на території країни зменшилася до критичних величин навіть у тих регіонах, де традиційно релігійність відігравала величезну роль у житті людей.

Таку ефективність у боротьбі з релігією і церквою більшовикам могли забезпечити лише репресії, що застосовувалися ними до віруючих, священства та церковного керівництва і дозволили фізично усунути від організованої релігійної діяльності усіх, хто був причетний до її проведення. Натомість правлячий режим пропонував людям різного роду духовний ерзац у вигляді нової обрядовості, радянської системи свят, пролетарської культури тощо.

Перелом у ставленні більшовиків до релігії і церкви настав у зв'язку з війною СРСР проти фашистської Німеччини. Причиною цьому послужило кілька факторів, серед яких особливо слід виділити помітну консолідаційну функцію релігійних організацій для населення СРСР, патріотичну позицію Церкви, необхідність демонстрації сталінським режимом свободи совісті у зв'язку з необхідністю отримання міжнародної допомоги для ведення війни, можливість легітимації з допомогою церкви дій цього режиму тощо.

В 1943 р. з дозволу та за наказом Й. Сталіна було відроджено діяльність Патріархії Руської православної церкви, а згодом і її структур на місцях. Режим утворив і механізм контролю за церквою – Раду у справах РПЦ. Трохи згодом (у 1946р.) «добро» на своє існування отримали і протестантські релігійні організації. Православна церква активно використовувалася сталінським режимом для утвердження світового лідерства Москви у православному світі та з метою боротьби з Ватиканом, що розцінювався Сталіном як ворожа по відношенню до СРСР та його сателітів сила. З допомогою РПЦ, як відомо, у 1946-1948рр. була знищена Українська греко-католицька церква, що провела у підпіллі понад сорок років.

Сталінський режим як рафінована модель тоталітарної держави ні в питаннях релігійно-духовного життя, ні в яких інших питаннях не допускав існування альтернативних думок, оцінок і дій, крім тих, які продукувалися ним самим. Відтак і дисиденство, як суспільне явище, а тим більше як широкі суспільні рухи, що будувалися на альтернативних поглядах на розвиток тих чи інших суспільних явищах, могли з'явитися лише після падіння цього режиму та започаткування т. з. «хрущовської відлиги», що пом'якшила сталінську модель правління країною та актуалізувала дотримання засадничих прав людини, в т. ч. і права на свободу совісті та релігійну діяльність, що будувалася не за вказівками влади, а базувалися на основі іманентних законів розвитку духовно-релігійного життя людей.

Однак «Хрущовська відлига», що принесла з собою явне пом'якшення сталінської моделі облаштування суспільного життя, парадоксальним чином характеризувалася

згоранням релігійних свобод. Більшість дослідників пояснюють цей феномен втіленням у життя переконання Микити Хрущова в тому, що релігія і комунізм несумісні. Практичним наслідком цієї химерної ідеологеми став досить системний наступ на свободу релігії та релігійні організації. Так у 1961 році під тиском влади РПЦ провела архиєрейський собор, рішенням якого суттєво обмежила можливості впливу парафіяльного священства на життєдіяльність своїх громад, а протестантські релігійні об'єднання отримали жорстке обмеження сфери своєї діяльності та каналів припливу до них нових віруючих. Унаслідок цього у Всесоюзній раді євангельських християн баптистів стався розкол. З цього об'єднання виділилося радикальне крило, незгодне з такими жорсткими нововведеннями – «Рада Церков ЕХБ». Розкололися і пішли у підпілля також і п'ятидесятницькі та адвентистські об'єднання. Внутрішнє невдоволення релігійного середовища помножене на мінімум громадянських свобод тогочасного суспільства і поклато початок дисидентським настроям як серед віруючих, так і в середовищі більш широких форм спротиву режимові.

Важливим кроком у відповідь на посягання з боку влади на релігійні права і свободи стало виникнення спротиву та відбулось виокремлення його релігійної складової. Зважаючи на зростання рівня залучення в боротьбу не лише представників політичного дисидентства, а й духовенства та мирян, рух зазнав певних видозмін. Це проявилось у формуванні релігійного дисидентства, яскравою характеристикою якого виступає критика по відношенню до радянської влади, її антирелігійної політики, нищівних методів та механізмів боротьби з представниками релігійного середовища. За своєю сутністю, це був окремий різновид дисидентського руху, представники якого згуртувались навколо спільної мети – реалізації свободи совісті в СРСР.

Зародження початкового етапу цього руху пов'язане з виникненням в 1964 році першої правозахисної релігійної організації на захист прав віруючих. З цього моменту бере свій відлік організований протестний релігійний рух, який набуває правозахисних ознак, але носить прихований характер. На цьому етапі відбувається усвідомлення належності до руху відповідно до особистих симпатій чи антипатій, а також релігійних переконань та національної належності.

Починаючи з середини 70-х до першої половини 80-х років, триває наступний етап, позначений, з однієї сторони, активною хвилею арештів, утисків, репресій та переслідувань, а з іншої – зміцненням позицій релігійного дисидентства за рахунок відкритих протестів у відповідь на свавілля влади. Зміст етапу визначається зростанням національної самосвідомості, згуртуванням та консолідацією. Поряд із формуванням міцних міжнаціональних відносин, на ґрунті різноманітних відмінностей (релігійних, етнічних, політичних, мовних) все більш зростала роль релігійного чинника як об'єднуючого фактора. Боротьба за релігійні права та свободи ставала спільною справою, набуваючи публічного вираження. У цьому відношенні релігійне дисидентство стало об'єднуючою точкою в перетині трьох площин – міжнародної, міжнаціональної та міжконфесійної. Цей етап розвитку релігійного дисидентства багато в чому визначив подальший шлях боротьби з комуністичною системою.

Заключна фаза його розвитку стосується другої половини 80-х – початку 90-х років минулого століття, коли протестний релігійний рух набуває свого апогею і приносить перші результати у вигляді поодиноких випадків повернення храмів, дозволів

на публічні дії релігійних організацій, їх маніфестацій тощо. Завершенням цього етапу можна вважати перемогу в боротьбі за реалізацію свободи совісті в СРСР.

Слід особливо зауважити, що попри уніфікацію методів боротьби режиму з релігійними свободами, в Україні він завжди вирізнявся особливо запеклим винищенням національних проявів релігійності.

Що стосується основних осередків цього руху, то в першу чергу мова йде про вияви симпатій до автокефалістських поглядів у православ'ї та Українську Греко-Католицьку Церкву (далі – УГКЦ), яка вела тривалу боротьбу за вихід з підпілля та у кінці 80-х років минулого століття виборола право на легалізацію. Іншими осередками стали православне та протестантське середовище. Залежно від настроїв цього середовища, спостерігається різний ступінь залучення його симпатиків у боротьбу за свої права. Враховуючи масштаби виявлення діяльності та її різноплановість, в загальному можна виділити два види цього руху: індивідуальний (мова йде про поодинокі випадки активної самостійної діяльності) та колективний (тобто від імені організованих релігійних об'єднань). Такими об'єднаннями, зокрема, виступають організації, семінари, групи, комітети, тощо.

Однією з основних форм вияву дисидентських настроїв була діяльність з організації релігійного самвидаву, суть якого полягала в нелегальній організації видавничої діяльності, покликаної донести до широкої громадськості та одновірців як в СРСР, так і за кордоном правду про реальний стан свободи совісті та гоніння за віру в умовах державного атеїзму. Його важливість визначалася, перш за все, спротивом існуючому суспільному ладу та критикою його антирелігійної політики. До інших форм боротьби слід віднести заяви, виступи, звернення, протести, акції, демонстрації, маніфестації та голодування. Загалом такою діяльністю займалися усі правозахисні об'єднання, що стали на захист прав віруючих.

Першою правозахисною організацією на захист прав віруючих, прояку вже згадувалося раніше (РЦЕХБ – А.П.), стала створена в лютому 1964 року «Рада родичів в'язнів євангельських християн баптистів». В основу діяльності цієї Ради було покладено всебічне висвітлення функціонування в СРСР релігійного підпілля, що значною мірою уособлювалося Радою Церков ЄХБ, очолюваною Г. Крючковим та Г. Вінсом, які перебували у підпіллі і керували цим рухом. Мета та завдання цієї організації, яку очолила Л. Вінс, полягали в тому, щоб «збирати і поширювати інформацію про арешти і осуд серед одновірців; збирати інформацію про відібрання дітей у батьків за виховання їх в релігійному дусі; про розгони молитовних зібрань, штрафи, конфіскації будинків, в яких проводилися богослужіння; про звільнення з роботи; утиски дітей в школах за те, що вони віруючі і т.п.; звертатися до уряду з клопотаннями про звільнення в'язнів, повернення дітей і припинення інших репресій проти баптистів; допомагати матеріально та іншими способами в'язням та їхнім родинам»[1, с. 157].

До релігійного самвидаву правозахисної організації євангельських християн-баптистів належать публікації з критикою таємних документів Всесоюзної ради ЄХБ (ВР ЄХБ), а також такі видання як «Братський листок», журнал «Вісник спасіння» («Вісник порятунку»), а пізніше – «Вісник істини», «Надзвичайні повідомлення» щодо чергових репресій, «Бюлетень Ради родичів в'язнів ЄХБ». Починаючи з 1971 року почало

функціонувати видавництво «Християнин» яке, крім всього, займалося ще і підпільним видавництвом Біблії, Євангелій та богослужбової літератури.

Наступним кроком стало створення в 1974 році «Християнського семінару з проблем Релігійного Відродження», мета діяльності якого полягала в протистоянні ідеологічному, політичному та адміністративному тиску влади на релігійне середовище. Серед його засновників були О. Огородников та В.Пореш, а з 1978 р. семінар очолював Л. Регельсон. Варто зауважити, що в центрі їхньої уваги були переважно релігійно-філософські питання. Про те, що учасники семінару брали активну участь в протестній діяльності, свідчать їхні виступи з відкритими листами на захист церков та переслідуваних представників релігійних організацій. Сюди слід віднести також і функціонування самвидавчого журналу «Громада», заснованого в 1976 році.

«Християнський комітет захисту прав віруючих в СРСР», що був утворений в грудні 1974 року, став спробою допомогти віруючим різних конфесій протидіяти порушенню релігійних прав і свобод. Ініціаторами створення комітету і його засновниками виступили священник Г.Якутін, ієродиякон В.Хайбулін, миряни В.Капітанчук та В.Щеглов. Один із важливих листів Комітету був надісланий 1979 року на ім'я Папи Римського.

Поворотним моментом в історії дисиденства в СРСР стало підписання в 1975 році Гельсінських угод, що, в свою чергу, змінило напрям стратегічного розвитку правозахисного руху в СРСР в усіх сферах життєдіяльності. Говорячи про Гельсінські угоди, варто зазначити, що цей документ було підписано главами 35 держав як заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі. Цей документ відомий також під назвами – Гельсінські угоди, Гельсінська декларація, Гельсінський заключний акт. Документ було прийнято з метою збереження суверенітету, непорушності кордонів, захисту прав і свобод людини та поваги до них. Визнання Радянським Союзом Загальної Декларації прав людини стало поштовхом до більш відкритого відстоювання дисидентами людських прав і свобод.

Варто зауважити, що перша спроба створення виключно правозахисного об'єднання була ще в 1969 році. Це була «Ініціативна група по захисту прав людини в СРСР». Свідчення, які наводить видатний український вчений М.Попович, вказують на те, що «в 1969 р. було створено Ініціативну групу захисту прав людини в СРСР, яка пізніше перетворилась на Комітет захисту прав людини, а ще пізніше – на Гельсінську групу»[9, с. 650-660].

Від початку цю спробу дійсно важко назвати успішною з огляду на те, що відбулася вона у критичний момент, коли говорити про відкриті дії чи протести було ще небезпечно. Попри це, Ініціативна група по захисту прав людини стала першим в СРСР незалежним правозахисним об'єднанням, що намагалось діяти легально і відкрито. Ініціаторами її створення виступили П. І. Якір. Мета групи формулювалася її творцями досить широко - захист прав людини в СРСР. Безпосередньо за свою діяльність члени групи були піддані арештам, утискам, переслідуванням та репресіям. Звичайно, в таких умовах група зазнала суттєвих видозмін, і, як наслідок, – повстала з новою силою після Гельсінських угод. Перейнявши функції Ініціативної групи, була заснована Московська Гельсінська Група (МГГ), організатором і першим керівником якої виступив Ю.Орлов.

Після прийняття Гельсінських угод, дисидентський рух із підпільно-протестного переріс в легально-правозахисний, що суттєво змінило його суспільну вагу, значущість та розмах. Виходячи з роз'яснень М.Поповича виходить, що до підписання Гельсінських угод рух опору існував як рух за справедливість, права людини, а з 1975 року вже постає у формі Правозахисного руху та розвивається у міжнародному форматі. Разом з тим, «25 листопада 1976 р. Гельсінська група була організована в Литві, 14 січня 1977 р. – в Грузії, 1 квітня того ж року – у Вірменії. У вересні 1976 р. в Польщі виник Комітет громадського захисту, в січні 1977 р. – група «Хартія-77» у Чехо-Словаччині». Як реакція на порушення прав людини в СРСР та країнах сателітах і з метою їхньої підтримки та розв'язання цих проблем в Сполучених Штатах була створена спеціальна комісія Конгресу (так звана «Гельсінська комісія»). Гельсінський рух став міжнародним» [7, с. 160]. Таким чином, Гельсінські угоди лягли в основу легального правозахисного руху та стали підсумковим документом, що сформулював засадничі принципи у дотриманні фундаментальних прав людини і громадянина.

Важливо відзначити що створення вже в наступному, 1976 році, у Львові Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, або Української Гельсінської групи, яка згуртувала діячів українського правозахисного руху, була практичною реакцією на появу Гельсінських угод. Членами цієї групи стали М. Руденко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, М. Маринович, О. Тихий та інші. Зокрема, Г.Касьянов зазначає, що «9 листопада 1976 р. в Києві було проголошено створення Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, або Української Гельсінської групи (УГГ) [7, с. 160]. Концентруючись на широкому захисті прав і свобод, група поставила у фокус своєї уваги також реалізацію права на свободу совісті. Найпершою причиною актуалізації цієї проблематики стали легалізація УГКЦ, відродження православ'я з національними ознаками та існування в СРСР величезного протестантського підпілля. Це дозволило зміцнити позиції протестного релігійного руху та вивести його на новий етап розвитку. Тому не дивно, що боротьба доповнювалася все більш сміливими кроками з боку духовенства, та мирян.

Символічним продовженням дисидентського руху стало створення спеціального правозахисного органу католицького руху. Мова йде про «Католицький комітет захисту прав віруючих», створений в листопаді 1978 року. Його створили в Литовській РСР священники В. Велявічюс, А. Сварінскас, С. Тамкявічюс, Ю. Здебскіс, Й. Кауняцкас. Основні засади діяльності цього комітету зводилися до випуску документів та звернень, «в яких повідомлялося про конкретні випадки порушення прав віруючих і пояснювалася незаконність переслідувань з точки зору радянської конституції і міжнародних правових актів, схвалених Радянським Союзом. Комітет виступив ініціатором відмови священників від виконання нав'язуваного владою нового Положення про релігійні об'єднання – з огляду на його незаконність та неконституційність» [1, с. 50]. Загальний масив релігійного самвидаву доповнили «Хроніки Литовської католицької церкви», що видавалися «Католицьким комітетом захисту прав віруючих».

В травні 1980 року виникла правозахисна група християн віри євангельської - п'ятидесятників, випустивши в тому ж році альманах «Червоне і чорне» - «документи про положення п'ятидесятників, котрі добивалися еміграції, а також про переслідування

цієї церкви»[1, с. 173]. Згодом випускається бюлетень «Інформаційна служба християн віри євангельської – п'ятидесятників» (потім «Факти і тільки факти»).

Ще однією організацією, що виникла з метою захисту прав п'ятидесятників, котрі бажали емігрувати з СРСР, був комітет «Право на еміграцію». Комітет виник в 1981 році за ініціативи його лідера – П.Ахтьорова.

На фоні цілковитої нерівності з православними, а також на підставі того, що радянська система намагалась замінити в Галичині та на Закарпатті греко-католицьку церкву православною, пронеслась хвиля обурень, протестів та звинувачень в бік влади. В кінці 70-х років поволі виникає рух за легалізацію УГКЦ. На початку 1980-х років основу цього руху склав захист прав віруючих та донесення до міжнародної громадськості правди про існування в СРСР «катакомбної церкви». Це, в свою чергу, стало гідною відповіддю радянській владі на умисне намагання дискредитувати Церкву.

Першою правозахисною організацією на захист прав віруючих УГКЦ виступила «Ініціативна група захисту прав віруючих і Церкви в Україні». У вересні 1982 року Ініціативну групу очолив Й. Тереля з метою домогтися легалізації УГКЦ. До її складу увійшли Йосип Тереля – голова, отець Григорій Будзінський – секретар, отці Ігнатій та Діонісій, Стефанія Петраш-Січко та інші. У той час група мала ще одну назву: «Комітет захисту католицької віри в Україні». В рамках його роботи В. Кобрин написав низку звернень на захист УГКЦ, сприяв виданню та поширенню «Хроніки української католицької церкви».

В листопаді 1987 року І. Гель очолив «Комітет захисту Української Католицької Церкви». Його мета – домогтися визнання існуючої на той час у підпіллі греко-католицької церкви, а також її виходу з підпілля та легалізації. Виходячи з того, що греко-католики тривалий час зазнавали жорстоких переслідувань з боку влади, не дивно, що створення цієї групи потягло за собою початок масового руху віруючих за відродження УГКЦ.

Неабияку роль для протестного релігійного руху відіграла «Українська ініціативна група за звільнення в'язнів сумління», створена у вересні 1987 року з метою «звільнити всіх політв'язнів, вилучити з Кримінального Кодексу антиконституційні статті, на підставі яких репресували інакодумців, а також реабілітували всіх українських політв'язнів з виплатою їм відповідної компенсації»[цит. за: 2]. Групу очолив М.Горинь, а до складу увійшли В.Барладяну, І.Гель, З.Попадюк, С.Хмара, В.Чорновіл. Предметом особливої уваги стало звернення групи до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова з метою звільнення в'язнів сумління, засуджених за свої погляди й релігійні переконання.

На відміну від католиків, масштаби утисків та переслідувань православних були набагато меншими. За великим рахунком у православному середовищі влада намагалась не допустити паростків національного відродження, хоча поруч з цим вона також старалась не допускати помітного росту православної церковної мережі та виходу церкви у площину суспільного життя. Церковне життя опинилося у суттєвій залежності від вказівок радянського державного апарату. Перебуваючи в помірній опозиції до радянської влади, православна церква провадила свою діяльність хоча і не уникнула утисків та переслідувань. Приміром, «першою видатною фігурою серед православних дисидентів був Анатолій Краснов-Левітін, який починаючи із 1958 р. видрукував низку

самвидавівських статей, де описував переслідування релігії та страждання віруючих. Такою ж діяльністю займався мирянин Борис Талантов, який помер у виправному таборі»[6, с. 160]. Однак при цьому церковна верхівка орієнтувалася на лояльне ставлення до радянської влади.

З боку симпатиків Української Автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ) своєрідною відповіддю на утиски, арешти та переслідування стало створення «Комітету за відродження УАПЦ», що датується лютим 1989 року. Членами створеного «Комітету за відродження УАПЦ» ставилося завдання відродження цієї церкви, знищеної владою ще в 30-х роках ХХ століття. У їхньому зверненні до народу та світової громадськості зокрема зазначалося: «... ми, українські православні віруючі, вирішили створити ініціативний Комітет відновлення УАПЦ в Україні. Ми ставитимемо це питання перед законодавчими органами СРСР та УРСР, добиватимемося реєстрації релігійних громад УАПЦ, при потребі збиратимемо підписи за відновлення УАПЦ серед українського громадянства» [див.: 3].

Першими, хто вголос заявив про права своєї Церкви у складі Комітету стали: Б. Михайлечко, священник Свято-Успенської Церкви, Т. Антонюк, А. Битченко, М. Будник та Л. Лохвицька. З метою відновлення УАПЦ ними було видано також звернення «до Президій Верховних Рад СРСР та УРСР та до міжнародної християнської громадськості із відозвою про необхідність відновлення УАПЦ, що була знищена у тридцяті роки» [4, с. 4].

Як відомо, відродження УАПЦ було тісно пов'язане з легалізацією УГКЦ. Ці дві події означали активну українізацію церковного середовища спочатку у Галичині, а згодом і по всій Україні. Поворотним моментом в історії УАПЦ стала подія, що відбулась 20 жовтня 1989 року у Львові. Тоді «відбувся собор священників УАПЦ та прихильників УАПЦ – священників РПЦ. Собор створив Православну церковну Рад у Львівської єпархії» [див.: 8]. Друкований орган УАПЦ – газета «Наша віра», редагована відомим дисидентом та політичним діячем Євгеном Сверстюком, писала, що «22 жовтня 1989 року, неділя. У церкві первоверховних апостолів, Петра і Павла відбулася перша архієрейська служба Божа» [див.: 8].

Починаючи з 1989 року, протестний релігійний рух вже приносив перші результати і не лише у вигляді поодиноких випадків повернення віруючим та збереження храмів. Хоча саме такі приклади ставали наочним втіленням перемоги віруючих над режимом. У березні 1989 року, а саме: «під тиском православних міста (Рівного – А. П.), з огляду на триваючу голодівку/ до п'ятох жінок приєдналося іще три/, керівництво міста вирішило повернути собор віруючим. Втім, Служба Божа ще й на початку квітня там не йшла»[4, с. 4].

Інший випадок стосується того ж 1989 року: «22 вересня у Львові біля церкви святих Петра й Павла, що проголосила себе УАПЦ, було проведено пікетування на захист цієї церкви»[див.: 5]. Обидва випадки демонструють те, що починаючи з 1989 року розпочався якісно новий етап у боротьбі віруючих за свої права, коли стало зрозуміло, що механізм імітованого забезпечення владою релігійних прав і свобод поступово руйнується, даючи дорогу утвердженню реальних релігійних свобод.

З 1989 по 1991 роки зростання релігійної мережі набирає помітних темпів, а прийняття Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»[див.: 10] від 23

квітня 1991 року нарешті гарантує право на свободу совісті кожному громадянину. Це право вдалось вибороти в тому числі і завдяки протестному релігійному рухові, що виник як адекватна відповідь на свавілля радянської влади щодо релігії, церкви і віруючих.

Усвідомлення важливості розгляду релігійного дисидентства як для історії України, так і для всього колишнього СРСР й дало поштовх до вивчення його окремого феномену – протестного релігійного руху. Цей рух відіграв значну роль в послабленні позицій комуністичної системи, і, як наслідок, у своєму сегменті, призвів до її руйнування. Ставши одним із важелів впливу на утвердження тодішніх суспільних змін, рух забезпечив реалізацію права на вільне існування церков та релігійних організацій. Виснажлива боротьба за релігійні права і свободи в Україні відзначена виключно позитивним результатом у вигляді гарантування права на свободу совісті кожному громадянину.

Література:

1. *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР: новейший период. – М.: Моск. Хельсинк. группа, 2012. – 384.
2. Дисидентський рух в Україні. «Українська ініціативна група за звільнення в'язнів сумління» [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://cutt.ly/ktOX0Dg>.
3. Журнал. Український вісник. Випуск 14. Від січня – березня 1989 року, ф. 2, т. 16, арк. 217, Музей-архів і Документаційний центр українського самвидаву при видавництві "Смолоскип".
4. *Забігай В.* Хроніка подій в Україні // Голос відродження. – 1989.– №2. – С. 3-7.
5. Інформаційний бюлетень Львівської обласної ради УГС «Львівські новини», № 9, 1989 р., ф. 2, т. 11, арк. 87, Музей-архів і Документаційний центр українського самвидаву при видавництві "Смолоскип".
6. *Каліст (Уер).* Православна Церква. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – 384 с.
7. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
8. Наша віра. Число 2 – 3. Видання парафій Української Автокефальної Православної Церкви, ф. 1, т. 18, арк.16, Музей-архів і Документаційний центр українського самвидаву при видавництві "Смолоскип".
9. *Попович М.* Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1998. – 728 с. Про свободу совісті та релігійні організації. Верховна Рада України; Закон від 1991 № 987-ХІІ[Електронний ресурс] Режим доступу: <https://cutt.ly/xtOXD8r>

УДК 361.6

Гулямов Б.С.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ВЧЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКИХ ЦЕРКОВ

У статті аналізуються основні етапи розвитку соціального вчення християнських церков. Доводиться, що соціальна доктрина церкви пройшла значну